

ΑΝΔΡΙΑΣ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ*

ΥΠΟ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς τῆς Θισόας τῆς πρὸς Ὀρχομενῶ, τὰς ὁποίας διεξήγαγον τῷ 1911 δαπάναις τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας¹, εὑρον πρὸς ἄλλοις καὶ μικρὸν χαλκοῦν ἀγαλμάτιον ἀνδρός (εἰκ. 1, πίν. 1), τοῦ ὁποίου ἡ δημοσίευσίς δὲν εἶναι ἀναξία τοῦ πανηγυρικοῦ τόμου τοῦ ἐκδιδομένου διὰ παγκοσμίον πνευματικῆς συμβολῆς πρὸς τιμὴν τοῦ ἔργου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐπὶ μίαν ὀλόκληρον ἐκατονταετίαν.

Τὸ ἐκ Θισόας χαλκοῦν ἀγαλμάτιον² παριστᾷ γυμνὸν ἄνδρα γενειῶντα φέροντα ὑψηλὸν Κορινθιακὸν κράνος, πατοῦντα ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ποδός, ἀναπαύοντα δὲ τὸ ἀριστερὸν σκέλος, τὸ ὁποῖον πατεῖ διὰ τοῦ προσθίου ἡμίσεος τοῦ ποδός. Ὑπ' ἀμφοτέρω τὰ πέλματα ὑπάρχουσι συμφυῆ ἔμβολα (εἰκ. 1) πρὸς ἐνσφήνωσιν εἰς βάσιν. Ὁ κορμὸς δὲν εἶναι εὐθυτενῆς ἀλλ' ἔχει ἐλαφρὰν κυμάτωσιν καμπτόμενος πρὸς τὰ ἀριστερὰ αὐτοῦ καὶ ἔπειτα ἀπὸ τοῦ στήθους περίπου πάλιν πρὸς τὰ δεξιὰ, τῆς κινήσεως ταύτης συνεχιζομένης ἐν τῇ κεφαλῇ διὰ τῆς πρὸς τὰ δεξιὰ κλίσεως αὐτῆς.

Τῶν βραχιόνων ὁ δεξιὸς κινεῖται πρὸς τὰ κάτω ἐλεύθερος ἀπὸ τοῦ σώματος καὶ ὀλίγον πρὸς τὰ πρόσω καμπτόμενος, ἔχων δὲ σύγκλειστον τὴν χεῖρα πρὸς συγκράτησιν ἐλλείποντος νῦν πράγματος. Ὁ ἀριστερὸς βραχίονας κάμπτεται κατ' ἀγκῶνα, ἔχει δὲ ὁμοίως σύγκλειστον τὴν χεῖρα καὶ φέρουσάν ποτε ραβδόσχημον πρᾶγμα ὡς ἐκ τῆς σχηματιζομένης ὁπῆς εἶναι προφανές.

Ἡ κεφαλὴ παριστᾷ ἄνδρα ὄριμον φέροντα βραχὺ γένειον καὶ μύστακα, ἔχοντα δὲ ἔντονα τὰ χεῖλη καὶ οὐχὶ κατάκλειστον τὸ στόμα, τοὺς δὲ ὀφθαλμοὺς ἐν βαθείᾳ σκέψει κατευθυνομένους ἐλαφρῶς πρὸς τὰ κάτω. Ἡ ἐντύπωσις αὕτη ἐνισχύεται διὰ τῆς ὁμορροῦ κλίσεως τῆς κεφαλῆς.

Ἡ ῥίς εἶναι ἐν μέρει ἀποκεκρουμένη. Ἄξιον προσοχῆς εἶναι τὸ σχετικῶς ὑπερμέγεθες τοῦ κορινθιακοῦ κράνου.

* [Τὸ παρὸν ἄρθρον γραφέν κατά τὸ 1939 δημοσιεύεται ἐνταῦθα ὅπως ἀκριβῶς εὑρέθη μεταξὺ τῶν καταλοίπων τοῦ ἀειμνήστου συγγραφέως του. Μόνον τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ ἀρθρου δὲν ἔχει ὀριστικὴν μορφήν, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἐλλείψεως σελιδώσεως εἰς τὰ τελευταῖα φύλλα τοῦ χειρογράφου. Διὰ ἀγκυλῶν ([]) διεκρίθησαν αἱ ἐξ ἰδιαιτέρων δελτίων τοῦ συγγραφέως προερχόμεναι προσθήκαι, ὡς καὶ ὀλίγαι βιβλιογραφικαὶ σημειώσεις, ὅπου τοῦτο ἦτο ἀπαραίτητον, γενόμεναι ὑπὸ τοῦ κ. Ν. Μ. Κοντολέοντος.]

¹ Πρβ. βραχεῖαν ἔκθεσιν ἐν Πρακτικοῖς τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας 1911, 243. Berlin. Philol. Woch. 1911, 1206. IG V 2, ἀρ. 510. 511. RE³ VI A 292, 11. Διὰ τῶν ὑπ' ἐμοῦ εὑρεθειῶν ἐπιγραφῶν ἐπεβεβαιώθη ἡ ὀνομασία τῆς πολίχνης Θισόας τῆς πρὸς Ὀρχομενῶ ἢ τῆς Μεθυδριεῦσιν ὁμόρου.

² [Νῦν ἐν τῷ Ἐθνικῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ ὑπ' ἀρ. εὔρ. 14765. Ὑψος τοῦ ἀγαλματίου ἀνευ τῶν ὑπὸ τοὺς πόδας ἐμβόλων 11 ἐκ. Ὑψος τῶν ἐμβόλων 1,5 ἐκ.]

Ἡ διαμόρφωσις τῶν μελῶν τοῦ σώματος καὶ ἰδίᾳ τοῦ στήθους καὶ τῆς κοιλίας εἶναι σύμμετρα πρὸς τὴν ὄριμον ἡλικίαν τοῦ παριστωμένου, τὸ δὲ σύνολον τῆς διαπλάσεως καὶ τῶν ἀναλογιῶν δὲν εἶναι ῥαδινόν, ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς καθεστηκυῖαν ἡλικίαν σύμφωνον.

Παρὰ τὸ ἀγαλμάτιον εὐρέθη χαλκοῦν ῥαβδίον κεκαμμένον εἰς ἀκανόνιστον σχῆμα περίπου τόξου, προσαρμοζόμενον δὲ ἀκριβῶς εἰς τὸ ἄνοιγμα τῆς ὀπῆς τῆς ἀριστερᾶς

Εἰκ. 1. Τὸ ἐκ Θισόας χαλκοῦν ἀγαλμάτιον μετὰ τῶν ὑπὸ τοὺς πόδας ἐμβόλων.

ἡμικλειστοῦ χειρός, δι' ὃ καὶ ἐνετέθη εἰς αὐτὴν ὑπ' ἑμοῦ. Ἄνήκει τοῦτο ἀναμφισβητήτως εἰς τὸ ἀγαλμάτιον. Θὰ ἐπανέλθω δὲ εἰς τοῦτο κατωτέρω.

Τί ἐκράτει ἡ δεξιὰ χεὶρ δὲν εἶναι ἀμέσως σαφές.

Ἐντὸς τοῦ κτίσματος, παρὰ τὸ ὅποιον εὐρέθη τὸ ἀγαλμάτιον, εὐρέθησαν δύο ψηφίσματα ἐπὶ χαλκῶν ἐλασμάτων, τοῦ τέλους τοῦ τρίτου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ δευτέρου π.Χ. αἰῶνος, τιμητικὰ ὑπὲρ τινος ἀγνώστου καὶ ὑπὲρ τινος Θελφουσίου Θύμωνος. Ἀμφότερα τὰ τιμητικὰ ταῦτα ψηφίσματα ἀναφέρουσιν ὡς τόπον δημοσιεύσεως τὸ ἱερόν τοῦ Μεγάλου Θεοῦ, ὅστις δὲν εἶναι ἄλλος, ὡς ἤδη ἄλλοτε εἶπον, ἢ ὁ Ζεὺς, ὁ παρὰ τὰς πηγὰς τοῦ κάτωθεν τῆς Θισόας ἀναβλύζοντος ποταμοῦ Λουσίου γεννηθεὶς συμφώνως πρὸς τὴν Ἀραδικὴν παράδοσιν θεός, ὁ καὶ εἰς τὸν ποταμὸν διὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ ὡς νηπίου λοῦσιν δούς τὸ ὄνομα.

Τὸ οἰκοδόμημα τῶν ψηφισμάτων εἶναι σχήματος οἰκίας μετὰ πλειόνων διαμερισμάτων καὶ προπύλου μετὰ τριῶν βάσεων φερουσῶν ποτε ξυλίνους κίονας.

Ἐάν τοῦτο ἦτο τὸ ἀγροτικὸν ἱερόν τοῦ Μεγάλου Θεοῦ ἢ ἰδιωτικὴ τις οἰκία δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἐξετάσωμεν, ἀρκεῖ δὲ μόνον τὸ χρονολογικὸν στοιχεῖον τὸ ἐξαγόμενον ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν.

Ὁ τύπος τοῦ ἀγαλματίου δὲν φαίνεται συναπτόμενος πρὸς τὸ βαρὺ σχῆμα τῶν παλαιῶν Πελοποννησιακῶν ἀναλογιῶν, ἀλλὰ μᾶλλον τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ῥαδιωτέρας διαμορφώσεως, οἷαν ἐπεδίωκε καθόλου ἢ Ἀττικὴ τέχνη κατ' ἐξοχὴν καὶ ἡ νεωτέρα Πελοποννησιακὴ σχολὴ ἀπὸ τοῦ Λυσιππου.

Ἄλλ' ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἀμέσως παρὰ τὸν πλαστικὸν τύπον προσπίπτει εἰς τὴν προσοχὴν ἡμῶν εἶναι ἡ ἐντύπωσις τοῦ εἰκονικοῦ χαρακτήρος τῆς κεφαλῆς καὶ δὴ τοῦ προσώπου. Βεβαίως αἱ μικραὶ διαστάσεις τοῦ ἀγαλματίου δὲν ἐπιτρέπουσιν εὐρείας παρατηρήσεις φυσιογνωμικὰς, ἀλλ' ἡ μεγέθυνσις τῆς φωτογραφίας (πίν. 1, 2) παρέχει τὴν εὐκαιρίαν, ὅπως ἀσφαλέστερον διαπιστωθῇ ὁ εἰκονικὸς χαρακτήρ τοῦ προσώπου καὶ ἡ ἀτομικὴ αὐτοῦ ἔκφρασις.

Τὴν ἐντύπωσιν ταύτην τῆς εἰκονικότητος ἐνισχύει ἔτι μᾶλλον ἡ παρουσία τοῦ μεγαλητέρου ἢ κατὰ συμμετρίαν προσδοκωμένου κράνου, τὸ ὁποῖον προσλαμβάνει χαρακτηριστικὸν τόνον διὰ τὸ παριστώμενον πρόσωπον. Πρὸς τούτοις χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ ἐλαφρὰ κλίσις τῆς κεφαλῆς, ἡ ὁποία τονίζει τὴν ἐντύπωσιν τοῦ σκεπτομένου καὶ τοῦ εἰς ἑαυτὸν συγκεντρωμένου προσώπου.

Τὸ παρὰ τὸ ἀγαλμάτιον εὐρεθὲν τοξοειδὲς σύρμα ὑπῆρξε κατ' ἀρχὰς κώλυμα, ὅπως τὸ ἀγαλμάτιον, τὸ παρέχον εὐθύς ἀμέσως εἰκονικὴν, ὡς εἶπον, ἐντύπωσιν, κατονομασθῇ διὰ τοῦ πραγματικοῦ αὐτοῦ ὀνόματος, διότι ἐφαίνετο ἀσυμβίβαστον τὸ τόξον πρὸς τὸ παριστώμενον πρόσωπον.

Τὸ σύρμα ὅμως τοῦτο δὲν ἦτο ἀρχῆθεν τοξοειδὲς, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι προσέλαβε τὸ σχῆμα τοῦτο ἐντὸς τῆς γῆς ἐκ τῆς συμπίεσεως χωμάτων καὶ λίθων, εἰς δὲ τὸ συμπέραςμα τοῦτο ἦχθην ἐκ τῆς παρατηρήσεως ὅτι τὸ σύρμα δὲν εἶναι καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ μῆκος ἰσοπαχές, ὡς θὰ ἀπῆτει τὸ τόξον, ἀλλ' ἔχει σχηματισμὸν ἐλαφρῶς στενούμενον πρὸς τὸ ἕτερον τῶν ἄκρων. Κατὰ ταῦτα τὸ σύρμα ἦτο ἀρχῆθεν εὐθύ, χωροῦν δὲ ἀκριβῶς εἰς τὸν διὰ συγκλίσεως σχηματιζόμενον αὐλὸν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς καὶ ἀνήκον διὰ τοῦτο προφανῶς εἰς τὸ ἀγαλμάτιον δὲν δύναται νὰ παριστᾷ ἄλλο τι ἢ δόρυ.

Μετὰ τοῦτο δὲν ἐχώρει πλέον δισταγμός, ἵνα ἀναγνωρίσῃ τις ἐν αὐτῷ ἀδρομερέστερον βεβαίως, ἀλλ' ἐπαρκῶς ἀποδεδομένα τὰ χαρακτηριστικὰ διασημοτάτου ἀνδρὸς τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων, οἷα παρέδωκεν εἰς τοὺς νεωτέρους ἢ ἐκ τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Κρησίλα προερχομένη καὶ διὰ πλειόνων ἀντιγράφων μεμαρτυρημένη προτομὴ τοῦ Περικλέους.

Παρὰ πᾶσαν τὴν σμικρότητα αὐτοῦ τὸ ἀγαλμάτιον ἐνέχει μεγάλην σπουδαιότητα, διότι παριστᾷ τὸν εἰκονιζόμενον ἄνδρα πλήρη ἄνευ οὐδεμιᾶς κολοβώσεως ἢ φθορᾶς οὐδὲ αὐτῶν τῶν ὑπὸ τὰ πέλματα ἐμβόλων ἐξαιρουμένων, ὥστε οὐχὶ μόνον νὰ ἔχωμεν ἀκέραιον τοῦ ὅλου σχήματος τοῦ σώματος εἰκόνα, ἀλλὰ καὶ ἀσφαλῆ τῆς στάσεως αὐτοῦ ἔννοιαν, τῆς ὁποίας ἀπολύτως μέχρι τοῦδε ἐστερούμεθα.

ΤΟ ΕΚ ΘΙΣΘΑΣ ΧΑΛΚΟΥΝ ΑΓΑΛΜΑΤΙΟΝ ΕΝ Τῷ ΕΘΝΙΚῷ ΑΡΧΑΙΟΛ. ΜΟΥΣΕΙῳ. 1: ΠΡΟΣΘΙΑ ὍΨΙΣ·
2: Ἡ ΚΕΦΑΛΗ (ΕΝ ΜΕΓΕΘΥΝΣΕΙ) 3: ΠΛΑΓΙΑ ὍΨΙΣ ΕΚ ΔΕΞΙΩΝ· 4: ΠΛΑΓΙΑ ὍΨΙΣ ΕΞ ΑΡΙΣΤΕΡΩΝ.

Εἶναι γνωστὸν ἐκ τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως ὅτι τοῦ Περικλέους εἰς μόνον ἀνδριάς ἐποιήθη ὑπὸ τοῦ Κυδωνιάτου πλάστου Κρησίλα.

Ἡ παρὰ τῷ Πausανία I 25, 1 μαρτυρία λέγει: "Ἔστι δὲ ἐν τῇ Ἀθηναίων ἀκροπόλει καὶ Περικλῆς ὁ Ξανθίππου καὶ αὐτὸς Ξανθίππου, ὃς ἐνανμάχησεν ἐπὶ Μυκάλη Μήδοις. Ἄλλ' ὁ μὲν Περικλέους ἀνδριάς ἐτέρωθι ἀνάκειται, τοῦ δὲ Ξανθίππου πλησίον ἔστηκεν Ἀνακρέων ὁ Τήσιος κλπ. Ὁ αὐτὸς δὲ Πausανίας κατωτέρω I 28, 2 ἀναφέρει ὅτι παρὰ τὸ ἄρμα τὸ χαλκοῦν, τὴν δεκάτην ἀπὸ Βοιωτῶν καὶ Χαλκιδέων τῶν ἐν Εὐβοίᾳ, δύο δὲ ἄλλα ἐστὶν ἀναθήματα, Περικλῆς ὁ Ξανθίππου καὶ τῶν ἔργων τῶν Φειδίου θεάς μάλιστα ἄξιον Ἀθηναῖς ἄγαλμα ἀπὸ τῶν ἀναθέντων καλουμένης Αἰμνίας.

Παρὰ τοῦ Πλινίου NH, 34, 74 μανθάνομεν ὅτι: *Cresilas vulneratum deficientem (fecit), in quo possit intellegi quantum restet animae et Olympium Periclem dignum cognomine, mirumque in hac arte est quod nobiles viros nobiliores fecit*¹.

Κατὰ ταῦτα συνδυαζόμενα αἱ δύο ἀρχαῖαι μαρτυρίαι ἀποδίδουσιν ἀνδριάντα τοῦ Περικλέους ποιηθέντα ὑπὸ τοῦ Κρησίλα (Πλίνιος) καὶ ἀνιδρυμένου ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως (Pausanias). Ὅτι δὲ περὶ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος πρόκειται, διδάσκει ἡ ἐπ' αὐτῆς τῆς Ἀκροπόλεως εὐρεθεῖσα ἐπιγραφή

- κλέος

- ίλας ἐποίη

τὴν ὁποῖαν ὀρθῶς συνεπλήρωσεν ὁ πρῶτος αὐτῆς ἐκδότης Lolling: *Περικλέος Κρησίλας ἐποίη*².

Ἡ ἐπιγραφή αὕτη διὰ τε τὴν ἀσυνήθη διατύπωσιν καὶ συντομίαν τοῦ πρώτου στίχου, ὡς τοῦλάχιστον οὗτος συνεπληρώθη, καὶ τὴν σμικρότητα τοῦ ὄλου βάρου προεκάλεσε συζητήσεις, τῶν ὁποίων παρέχει ἀκριβῆ εἰκόνα ὁ Bernoulli, Griech. Ikonographie I 109 ἔ.

Τὸ νέον ἀγαλμάτιον εἶναι καὶ κατὰ τοῦτο πολύτιμον ὅτι αἴρει πᾶσαν συζήτησιν, ἣτις ἐγεννήθη ἐκ τῆς φαινομένης διαφωνίας τῶν σφριζομένων ἐρμαϊκῶν στηλῶν πρὸς τὴν φιλολογικὴν παράδοσιν, ἣτις ἀναφέρει μόνον ἀνδριάντα³.

1 Πρβ. E. Sellers, The Elder Pliny's Chapters on the History of Art σελ. 58 ἔ. καὶ addenda σ. 235 εἰς σ. 60, 1. [Νεώτεροι ἐσχολιασμένοι ἐκδόσεις ὑπὸ S. Ferri, Ρώμη 1946 καὶ ὑπὸ H. Le Bonniec καὶ H. Gallet de Santerre, Παρίσι (Coll. G. Budé) 1953]

2 Πρβ. Ἀρχ. Δελτίον 1880, 36. Lolling-Wolters, Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις ἐπιγραφικοῦ Μουσείου, Α (Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως) σελ. 50 ἀρ. 55. IG I² ἀριθ. 528. [Ἡ ὑπὸ τοῦ A. Raubitschek προταθεῖσα σύνδεσις τοῦ τεμαχίου τῆς βάσεως τοῦ [Περικλέος πρὸς τὸ τεμάχιον IG I² 635 θεωρουμένη καὶ ὑπ' αὐτοῦ τούτου ὡς οὐχὶ «beyond question», πρβ. A. Raubitschek, Dedications from the Acropolis ... σελ. 139 ἀρ. 131 (ἐνθα καὶ βιβλιογρ.), ὀφείλει ὁποσδήποτε νὰ ἀπορριφθῆ πρβλ. P. Orlandini, Kresilas, ἐν Atti d. Ac. Naz. d. Lincei, 1952, serie VIII, IV, fasc. 5, σελ. 296 κέ. Εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Orlandini γενομένας παρατηρήσεις δύναται νὰ προστεθῆ καὶ ἡ μεταξὺ τῶν Ε διαφορά εἰς τὰ δύο τεμάχια.

Ὅτι ταῦτα δὲν συνανήκουσιν ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως βεβασιῶν καὶ οἱ καλλιτέχναι τοῦ Ἑθν. Μουσείου κκ. Ν. Περαντινὸς καὶ Ἰ. Μπάκουλης. Οὕτω τὸ πρόβλημα τῆς βάσεως τοῦ Περικλέους ἀπομένει ὡς εἶχε πρότερον, ἀποκλειομένης τῆς συνδέσεως πρὸς τὴν βάσιν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Πείων Ἀνδρο[κ]λέος*... IG I² 635 πρβ. καὶ κατ.]

3 Ὁ Furtwängler, Meisterwerke 270 ἔ. διετύπωσε τὴν γνώμην ὅτι ὁ Pausanias λέγων ἀνδριάντα νοεῖ ἐρμαϊκὴν στήλην, διότι τὸ ἀνευρεθὲν βᾶθρον τοῦ Κρησίλα, οὗ τὸ ἀρχικὸν μήκος ὑπελογίσθη εἰς 0.44 μ., δὲν ἦτο ἐπαρκὲς δι' ἀνδριάντα. Κατὰ τῆς γνώμης ταύτης ἔγραψεν εὐστόχος ὁ Bernoulli, Arch. Jahrb. 1896, 107 ἔ. καὶ Griech. Ikonographie I, 109 ἔ. Καὶ ἄνευ δὲ ἄλλης τινὸς ἐνδείξεως ἦτο καθ' ἑαυτὸ σαφὲς ὅτι ἡ λ. ἀνδριάς δὲν δύναται νὰ δηλοῖ ἐρμῆν. Οὐδεὶς δὲ πλέον σήμερον ἀμφισβητεῖ τὸ πρᾶγμα. Πρβ. καὶ Kekule, Über ein Bildnis des Perikles in den kgl. Museen (1901) 19 καὶ Strategenköpfe (1910) 12 ἔ. 31 ἔ., Lippold, Griech. Porträtsta-

Ἄλλὰ τὸ ἐκ Θισόας ἀγαλμάτιον ἐνέχει καὶ διὰ τὸ ζήτημα τοῦ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως εὐρεθέντος βάνθρου σημασίαν.

Εἶπον καὶ ἀνωτέρω ὅτι τὸ τεμάχιον τοῦτο βάνθρου ἐγέννησε συζητήσεις καὶ ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα αὐτοῦ πρὸς τὸ βάνθρον τοῦ ὑπὸ τοῦ Πausανίου μνημονομένου ἀνδριάντος τοῦ Περικλέους, ἡμφισβητήθη δὲ οὐχὶ μόνον ὅτι τὸ ἐπ' αὐτοῦ ἔργον ἦτο ὀλόσωμος ἀνδριάς, θεωρηθείσης πιθανωτέρας ἐρμαϊκῆς στήλης, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἢ ὑπὸ τοῦ Lolling γενομένη ὀρθὴ συμπλήρωσις τῆς ἐπιγραφῆς *Περ/ικλέος*, τὴν ἀμφιβολίαν κινήσαντος τοῦ Wolters δι' ἰδιαιτέρας σημειώσεως ἐν τῷ τοῦ Lolling Καταλόγῳ τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου Α, 1 (1899) σ. 50 ἐ. εἰς ἀριθ. 55 (Ὁ λίθος νῦν φέρει ἐν τῷ Ἐπιγρ. Μουσείῳ ἀριθ. 6258). Καὶ μετὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος ὑπὸ τοῦ Kekule, αὐτ., ἐπικουροῦντος καὶ τοῦ H. von Prott δι' ἰδίας ἐρεύνης τοῦ λίθου, τοῦ ὁποίου καὶ φωτογραφία ἐδημοσιεύθη (Kekule, αὐτ. σ. 16 καὶ 17), ἐν IG I² ἀρ. 528 σημειοῦται ὅτι *supplementa incerta* καὶ ὅτι *De Pericle Xanthippi filio agi... probari non potest*.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἔχοντες τὴν ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ Πausανίου καὶ τοῦ Πλινίου καὶ εὐρίσκοντες βάνθρον ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως φέρον ἐπιγραφὴν δεικνύουσαν τὰ λείψανα -ικλέος καὶ -ίλας ἐποίη, δυσκόλως δυνάμεθα νὰ μὴ σχετίσωμεν ταῦτα πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Κρησίλα ποιηθέντα ἀνδριάντα τοῦ Περικλέους. Διὰ τοῦτο συντασσόμεθα πρὸς τοὺς δεχομένους πιθανωτάτην τὴν ταυτότητα ταύτην. Ἐφ' ὅσον ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι κολοβὴ δὲν δυνάμεθα νὰ προσκρούσωμεν εἰς τὴν γενικὴν, διότι εἶναι ἐνδεχόμενον πρὸς ταύτης νὰ ὑπῆρχεν ἄλλη λέξις δικαιολογοῦσα τὴν γενικὴν *Περικλέους* οἷον π.χ. *ho δεμος τὸν εἰκόνα Περικλέος* ἢ μᾶλλον *τὸν εἰκόνα Περικλέος / ho δεμος*, ὥστε αἱ λέξεις *ho δεμος* νὰ εἶναι τυπικῶς ἀντίστοιχοι πρὸς τὰς τοῦ δεξιοῦ ἄκρου *Κρησίλας ἐποίη*, ἢ ἄλλη τις συμπλήρωσις παραπλησία¹. Ἡ συμπλήρωσις τοῦ Kekule: [*Περικλῆς Ξανθίππο, Ξανθίππος Περ/ικλέος [Κρησ/ίλας ἐποίη* εἶναι μὲν καὶ καθ' ἑαυτὴν ἀπίθανος, διότι προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν ἀριστερὰ προσκεκολλημένου προσθέτου βάνθρου, ἀλλὰ καὶ ἄλλως ἀποκλείεται, διότι ἀντίκειται πρὸς τὴν ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ Πausανίου I 25, 1: *ἀλλ' ὁ μὲν Περικλέους ἀνδριάς ἐτέρωθεν ἀνάκειται, τοῦ δὲ Ξανθίππου πλησίον ἔστηκεν Ἀνακρέων κλπ.* Καὶ ἐκ τῆς ἐνταῦθα λ. *ἀνάκειται* καὶ ἐκ τοῦ δευτέρου χωρίου τοῦ Πausανίου I 28, 2, ἐνθα ρητῶς λέγεται: *δύο δὲ ἄλλα ἐστὶν ἀναθήματα Περικ-*

tuen (1912) 33 σημ. 1 τελευταῖον δὲ καὶ Lullies, Die Typen der griech. Herme (1931) 57 μετὰ σημ. 101, ὅστις ἔδειξεν ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ τέχνη ἀγνοεῖ τὴν εἰκονικὴν ἐρμαϊκὴν στήλην, ἣτις ἀναφαίνεται μόνον ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ περιόδῳ. Κατὰ ταῦτα εἶναι ἀπροσδόκητος ἡ βεβαίωσις τοῦ Suhr, Sculptured Portraits of Greek Statesmen (Baltimore 1931) 23 ὅτι οὔτε ὁ Πausanias οὔτε ὁ Πλίνιος μνημονεῖσι ἂν ὁ Κρησίλας ἀπεικόνισεν τὸν Περικλέα ὀλόσωμον ἢ ἐπὶ ἐρμαϊκῆς στήλης, διότι ὁ Πausanias ῥητῶς μνημονεύει ἀνδριάντα, περὶ δὲ τῆς σημασίας τῆς λέξεως δὲν δύναται, ὡς εἶπον, νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία. Πρβ. καὶ Lippold, Die Skulpturen des Vatikanischen Museums τόμ. III, 1 (1936), 88. Τὴν γνώμην τοῦ Pfuhl, Jahrb. (20) 1905, 79, καθ' ἣν ὁ εἰκονικὸς ἐρμῆς εἶναι

εῖρημα τῶν Μακεδονικῶν χρόνων, ἐκτός τοῦ Lippold, Kyprien u. Umbild. 157 εἶχεν ἀποδεχθῆ καὶ ὁ Klein, Geschichte der gr. Kunst. II, 130.

1 [Ὁ P. Orlandini, ἔ.ἀ., ἀποκλείων ὅτι ὁ 2^{ος} στίχος τῆς ἐπιγραφῆς ἠδύνατο νὰ περιέχῃ τι πλεόν τῆς ὑπογραφῆς τοῦ Κρησίλα, δέχεται ὡς ἀναμφισβήτητον ὅτι καὶ εἰς τὸν 1^{ον} στίχον οὐδὲν ἕτερον ὑπῆρχε ἢ τὸ εἰς -ικλέος λήγον εἰς τὴν γενικὴν ὄνομα - ὀπωδῆποτε δὲ οὐχὶ τὸ τοῦ Περικλέους - ὑπονοουμένης τῆς λέξεως *ἀνάθημα* καὶ καὶ ὅτι οὕτω τὸ διασωθὲν τεμάχιον βάσεως κατ' οὐδένα τρόπον δύναται νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν βάση τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Περικλέους. Ἡ τοιαύτη ἐκδοχὴ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ἀναγκαστικῆ.]

κλήης ὁ Ξανθίππου κλπ. δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ συναγάγωμεν ὅτι θὰ ἐμνημονεύετο ἐπὶ τῆς ἐπιγραφῆς ὁ ἀναθέσας, οὐδεὶς δὲ ἄλλος θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι οὗτος, ὡς νομίζω, ἢ αὐτὸς ὁ δῆμος.

Ἄπιθανος ὅλως εἶναι ἡ γνώμη, τὴν ὁποίαν ἐξέφρασεν ὁ Schrader, Die Antike 2 (1926) 118, ὅτι ὁ ἀνδριάς τοῦ Περικλέους ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως εἶναι ἀνάθημα αὐτοῦ τοῦ ἰδίου εἰς τὴν Ἀθηναῖαν.

Σημειωτέον ὅτι περὶ τοῦ χρόνου τῆς ποιήσεως τοῦ ἀνδριάντος ὑπὸ τοῦ Κρησίλα δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία, ἐπικρατεῖ δ' ὅμως ἡ γνώμη ὅτι ὁ ἀνδριάς ἐγένετο βραχύτατον πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ ἀνδρός. Ὁ Hekler τελευταῖον ἀνάγει αὐτὸν εἰς τὸ ἔτος 420 π.Χ. (Forschungen u. Fortschritte 14, 1938, 149)¹.

Ὁ Furtwängler, Meisterw. 273 ἔ. θέτει τὸν ἀνδριάντα τοῦ Περικλέους εἰς τοὺς μετὰ τὸ 439 χρόνους ἤτοι μετὰ τὴν εὐτυχή κατὰ τῆς Σάμου ἐκστρατεία, ὅτε ἐλαμ-πρύνθη ὁ Περικλῆς καὶ ἐξεφώνησε περίφημον ἐπιτάφιον λόγον².

Ὁ Lippold, Porträtst. 32/3 ἀνάγει τὸ ἔργον εἰς τοὺς μεταξὺ τοῦ 460 καὶ 430 π.Χ. χρόνους, ἐν δὲ Skulpturen Vatik. Museums III σ. 88 εἰς τὸ ἔτος 430 π.Χ.

Εὐλογώτερον εἶναι νὰ υποθέσωμεν ὅτι ὁ ἀνδριάς ἐποιήθη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀνδρός ἐν ἔτει 429 π.Χ.³ Εἶναι γνωσταὶ αἱ περιπέτεια τοῦ δημοσίου βίου τοῦ Περικλέους κατὰ τὰ τελευταῖα αὐτοῦ ἔτη, ἡ περίφημος δίκη καὶ ἡ ἀφαίρεσις τῆς στρατηγίας κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους 430/429, ἀλλ' εἶναι ὡσαύτως γνωστόν, ὅτι ὁ πρὸς στιγμὴν παρασυρθεὶς ὑπὸ τῶν πολιτικῶν ἀντιπάλων τοῦ Περικλέους καὶ ἀμαρτήσας εἰς αὐτὸν δῆμος, αἰσθανθεὶς ἐκ τῆς ἀνάγκης τῶν πραγμάτων τὴν κενότητα καὶ ἀσυναρτησίαν τῶν διαδεχθέντων αὐτόν, ὅπερ φιλεῖ ὁμιλος ποιεῖν, στρατηγὸν εἵλοντο καὶ πάντα τὰ πράγματα ἐπέτρεψαν (Θουκυδ. II, 65, 4) καὶ τοῦτο ὕστερον δ' αὖθις οὐ πολλῶ ἤτοι κατ' αὐτὸ τὸ ἔτος 429 διὰ τὸ ἔτος 429/28. Ὁ ἐκ τοῦ λοιμοῦ μετ' ὀλίγον ἐπελθὼν θάνατος τοῦ Περικλέους κατ' Αὐγουστον ἢ Σεπτέμβριον τοῦ 429 ἐπηύξησε τὴν ἐκ τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου ὀδύνην τοῦ λαοῦ, τὸ δ' ἐκ τῆς ἀπωλείας τοῦ μεγάλου ἀνδρός ἀκριβῶς τότε αἰσθητότατον γενόμενον κενόν, προσέδωκε μεγίστην αἴγλην εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ.

Τοῦ δὲ Περικλέους ταχεῖαν αἰσθησὴν καὶ σαφῆ πόθον Ἀθηναίους ἐνειργάζετο τὰ πράγματα. Καὶ γὰρ οἱ ζῶντος βαρυνόμενοι τὴν δύναμιν ὡς ἀμαυροῦσαν αὐτούς, εὐθὺς ἐκποδῶν γενομένων, πειρώμενοι ρητόρων καὶ δημαγωγῶν ἐτέρων, ἀνωμολογοῦντο μειριώτερον ἐν ὄγκῳ καὶ σεμνότερον ἐν πραότητι μὴ φθῆναι τρόπον ἢ δ' ἐπίφθορος ἰσχὺς ἐκείνη, μοναρχία λεγομένη καὶ τυραννὶς πρότερον, ἐφάνη τότε σωτήριον ἔργον τῆς πολιτείας γενομένη, Πλούτ., Περικλῆς 39, 4.

1 [Ἄλλ' ἐν Bildnisse berühmter Griechen, Berlin 1940, σελ. 18 χρονολογεῖ τὸν ἀνδριάντα «gegen 430», ὥστε εἶναι περιέργος ἢ ὑπ' αὐτοῦ ἐν Forsch. u. Forts. χρονολόγησις εἰς τὸ 420. Τὴν νεωτέραν βιβλιογραφίαν περὶ τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Περικλέους βλ. παρὰ G. Lippold, Gr. Plastik, σελ. 172 καὶ Orlandini, ἔ.ἀ., σελ. 296, σημ. 2.]

2 Πλούτ., Περικλῆς 28, 3 ἔ.: ὁ δὲ Περικλῆς ... ὡς ἐπα-νηλθεν εἰς τὰς Ἀθήνας, ταφάς τε τῶν ἀποθανόντων κατὰ

τὸν πόλεμον ἐνδόξους ἐποίησε καὶ τὸν λόγον εἰπόν, ὥσπερ ἔθος ἐστίν, ἐπὶ τῶν σημάτων ἐθανμασιώθη.

3 [Γενικῶς ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Περικλέους τοποθετεῖται εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ζωῆς τοῦ Περικλέους. Μόνον ὁ A. Raubitschek, Dedications... σελ. 510 μετὰ τὸν Γ. Π. Οἰκονόμον—καὶ τὴν εἰς τὸ 420 χρονολόγησιν ὑπὸ τοῦ Hekler—ἐσκέφθη τὴν δυνατότητα τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀνδριάντος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Περικλέους.]

Τότε ἦτο ἡ καταλληλοτάτη στιγμή ὅπως ὁ πρὸς καιρὸν ἀγνωμονήσας δῆμος σκεφθῆ περὶ ἀνιδρύσεως τοῦ ἀνδριάντος τοῦ ἀνδρὸς ἐν τῷ ἐπιφανεστάτῳ τόπῳ τῆς Ἀκροπόλεως.

Διὰ τοῦτο νομίζω ὅτι ἡ ἀνάθεσις τῆς εἰκόνας τοῦ Περικλέους εἰς τὴν Ἀκρόπολιν προῆλθεν ἐκ τοῦ δήμου. Ἄν νῦν ἡ τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς σύνθεσις ἦτο οἷα ἀνωτέρω, χάριν παραδείγματος, ἀνεγράφη, ἢ ἄλλη τις προσαρμοζομένη πρὸς τε τὸν χώρον καὶ τὰ διατηρηθέντα λείψανα τῆς ἀρχαίας ἐπιγραφῆς δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν μετὰ πάσης ἀσφαλείας νὰ βεβαιωθῆ. Ἡ ἐκ τῆς γενικῆς *Περικλέος* δυσκολία εἶναι μόνον σχετικὴ διὰ τὸ ἔλλιπές τῆς ἐπιγραφικῆς παραδόσεως, τῆς ὁποίας ἡ ἀτελής γνῶσις συντελεῖ ἐνδεχομένως εἰς τὴν ἀδυναμίαν ἀσφαλοῦς συμπληρώσεως ἐκ παραλλήλων παραδειγμάτων.

Τὴν πιθανότητα τῆς σχέσεως τοῦ σφισομένου τεμαχίου βάρθρου πρὸς τὸν ἀνδριάντα τοῦ Περικλέους ἐνισχύει τὸ ἐκ Θισόας ἀγαλμάτιον διὰ τῆς ὑπάξεως τοῦ δόρατος ἐν τῇ ἀριστερᾷ, διότι καὶ ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ βάρθρου ὑπάρχει δεξιὰ κυκλωτερῆς ὀπῆ, διαμέτρου 0.025, πρὸς ἐνσφήνωσιν κυλινδρικοῦ πράγματος οἷον εἶναι τὸ δόρυ¹.

Κατὰ ταῦτα εἶναι καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης πολύτιμος ἡ μαρτυρία τοῦ ἀγαλματίου τῆς Θισόας.

Ἄλλὰ καὶ ἐν τῇ δεξιᾷ ἔφερε τι τὸ ἀγαλμάτιον τῆς Θισόας, διότι καὶ ἡ δεξιὰ χεὶρ εἶναι σύγκλειστος εἰς στενὸν αὐλόν.

Σημειωτέον ὅτι ὁ δεξιὸς βραχίον εἶναι μὲν καθειμένος, οὐχὶ ὅμως νωχελῶς καὶ πλησιάζων πολὺ πρὸς τὸ σῶμα, ἀλλ' ἐλεύθερος, οἷον εἰς τελῶν λειτουργίαν τινὰ καὶ ἀποδίδων σημασίαν εἰς τὸ φερόμενον ὑπὸ τῆς χειρὸς συμβολικὸν βεβαίως πρᾶγμα.

Τὸ σύμβολον τοῦτο θὰ ἠδύνατο μὲν νὰ εἶναι καὶ κλάδος τις δάφνης, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦτο καὶ τι σύμβολον εἰδικώτερον χαρακτηριστικὸν τῆς γενικῆς περὶ τοῦ Περικλέους γνώμης ὡς θείου ἀνδρὸς καὶ δὴ Ὀλυμπίου καὶ δὴ καὶ ῥητῶς Διός, ὡς ἀποκαλεῖ αὐτὸν ὁ κωμικὸς Κρατῖνος ἐν ταῖς Θράπταις κατὰ τὸ παρὰ Πλουτάρχῳ ἐν β. Περικλέους 13, 6 φερόμενον ἀπόσπασμα: *Ὁ σχινοκέφαλος Ζεὺς ὁδὶ προσέρχεται | ὁ Περικλέης, τῷδεῖον ἐπὶ τοῦ κρανίου | ἔχων, ἐπειδὴ τοῦστρακον παροίχεται* (=Kock, CAF I σ. 35 ἀρ. 71).

Ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ Πλίνιος ἐν τῷ μνημονευθέντι περὶ τοῦ ἀνδριάντος τοῦ ποιηθέντος ὑπὸ τοῦ Κρησίλα χωρίῳ (34, 74) λέγει ὅτι *Cresilas fecit... et Olympium Periclem dignum cognomine*, εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ καλλιτέχνης παραστήσας τὸν Olympium Periclem δὲν ἀπέβλεψε μόνον εἰς τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ὅλον σχῆμα τοῦ ἀνδριάντος, ἵνα καταστήσῃ τὸν παριστώμενον *dignum cognomine*.

Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγαλματίου τῆς Θισόας ἐν τῷ συνόλῳ ἀναμιμνήσκει τύπους ἰσταμένου γυμνοῦ Διός, στηρίζοντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κρατοῦν-

¹ Πρβ. Lolling - Wolters, Κατάλογος σελ. 50, ἀρ. 55. Ὁ Lippold ἐν *Skulpturen des Vat. Mus.* III σελ. 88 εἰκάζει τὸ δόρυ ἐν τῇ δεξιᾷ τοῦ πρωτοτύπου ἀνδριάντος παριδὼν τὴν ἐνδεικτικὴν μαρτυρίαν τοῦ βάρθρου, τοῦ ὁποίου δὲν ἀρνεῖται διαρρηθῆναι τὴν σχέσιν

πρὸς τὸν ἀνδριάντα, γράφων ἀπλῶς «IG I² 528?»¹ πρβ. καὶ *Porträtstatuen*, 33 σημ. 1. [Ὁ W. H. Schuchhardt, *Bericht VI intern. Kongr. Berlin 1939* σελ. 399 νομίζει ὅτι ὁ ἀνδριὰς ἐκράτει δόρυ καὶ ἀσπίδα.]

τος δὲ ἐν τῇ πρὸς τὰ κάτω φερομένη δεξιᾷ κεραιονόν, ὡς φαίνεται παρὰ Reinach, Répertoire de la Statuaire II σελ. 2 ἀρ. 6. 7: σελ. 3 ἀρ. 1. 2. 3. 4. 5* 6: σελ. 4 ἀρ. 1. 2. 3. 5: σελ. 6 ἀρ. 9 (μεθ' ἱματίου ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου): σελ. 7 ἀρ. 1. 2 (ὁμοίως): σελ. 9 ἀρ. 7 (ὁμοίως): σελ. 10 ἀρ. 2 (ὁμοίως) 3¹.

Καὶ ὁ ἐν Βερολίνῳ ὑπ' ἀριθ. 30835 χαλκοῦς ἰστάμενος γυμνὸς θεὸς (Ζεὺς ἢ Ποσειδῶν), τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος, ἐλλιπὴς τὰς χεῖρας καὶ τὴν κεφαλὴν, εἶναι τοῦ αὐτοῦ σχήματος. Πρβ. Berl. Museen XLII, 1920-21, σ. 6 εἰκ. 5-7 (Neugebauer). Neugebauer, Griech. Bronzen σ. 11 εἰκ. 16. Führer durch das Antiquarium (Berlin) σ. 26 πίν. 38².

Ἄλλ' ἐπιτρέπεται νὰ εἰκασώμεν ὅτι θὰ ἰδύνατο Ἑλλην καλλιτέχνης τῶν χρόνων ἐκείνων νὰ θέσῃ εἰς τὰς χεῖρας ἢ τὴν χεῖρα θνητοῦ τὰ θεῖα σύμβολα ἢ τὸ ἕτερον τούτων καὶ δὴ τὸν κεραιονόν;

Παραστάσεις θνητῶν χαρακτηριζομένων ὡς θεῶν διὰ τῶν οἰκείων τούτοις συμβόλων καὶ διὰ τοῦ ὅλου ἀγαλματικοῦ τύπου ἔχομεν συχνὰ παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις προκειμένου περὶ αὐτοκρατόρων, οἵτινες εἶχον τὸ προνόμιον τῆς ἀποθεώσεως μετὰ θάνατον παρ' ἐκείνοις μὲν δῖνι καλούμενοι, Ἑλληνιστὶ δὲ οὐχὶ θεῖοι, ἀλλὰ θεοί.

Ἄλλὰ ἡ ἀρχὴ τοῦ πράγματος ἀνάγεται εἰς τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον τῶν Μακεδονικῶν χρόνων, φαίνεται δὲ ὅτι καὶ ὁ ἀρχαιότερος Ἑλληνικὸς κόσμος δὲν ἦτο ξένος πρὸς τὴν ἀντίληψιν ταύτην.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ ἀπεικόνισις τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ Φειδίου μαχομένων κατὰ τῶν Ἀμαζόνων ἐπὶ τῆς ἀσπίδος τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου προεκάλεσε δυσφορίαν, τῆς ὁποίας ἀπήγησιν ἔχομεν παρὰ τῷ Πλουτάρχῳ Περικλ. 31, 4. Ἄλλ' ἡ δυσφορία αὕτη φαίνεται τεχνητὴ, παρασκευασθεῖσα ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ Φειδίου:

Ἡ δὲ δόξα τῶν ἔργων ἐπέζεε φθόνῳ τὸν Φειδίαν, καὶ μάλισθ' οὐ τὴν πρὸς Ἀμαζόνας μάχην ἐν τῇ ἀσπίδι ποιῶν αὐτοῦ τινα μορφήν ἐνετύπωσε πρεσβύτου φαλακροῦ πέτρων ἐπηρμένον δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν, καὶ τοῦ Περικλέους εἰκόνα παγκάλην ἐνέθηκε μαχομένου πρὸς Ἀμαζόνα. Τὸ δὲ σχῆμα τῆς χειρός, ἀνατεινούσης δόρου πρὸ τῆς ὄψεως τοῦ Περικλέους, πεποιημένον εὐμηγάνως οἷον ἐπικρύπτειν βούλεται τὴν ὁμοιότητα παραφαινομένην ἐκατέρωθεν.

Ὁ Bernoulli I, 107. 116 στηριζόμενος καὶ εἰς τὸν Furtwängler, Meisterwerke 75 ἀρνεῖται τὸ ἀξιόπιστον τῆς παραδόσεως, εἰ καὶ τὸ ἀντίγραφον Straugford τῆς ἀσπίδος παρέχει ὄντως μορφάς, τοῦλάχιστον δὲ μίαν, τὴν τοῦ Φειδίου, πλήρως ἀνταποκρινομένην εἰς τὴν παρὰ τῷ Πλουτάρχῳ διήγησιν. Τὴν διήγησιν ταύτην θεωροῦσιν ὡς ἐφεύρημα τῶν ἐξηγητῶν τῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων, ἀδυνατούντων νὰ ἐξηγήσωσι τὰς πιθανῶς μυθικὰς ταύτας μορφάς.

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἐπὶ τῆς ἀσπίδος παραστάσεως τοῦ Φειδίου καὶ τοῦ Περικλέους ἀξία πάσης προσοχῆς εἶναι ἡ τελευταῖον ὑπὸ τοῦ B. Schweitzer ὑποστηριχθεῖσα

1 [Ἐν ἰδιαιτ. δελτίῳ σημειώνονται καὶ αἱ ἐξῆς παραπομπαι]: Reinach, Rép. St. III σ. 2 4, 7, ἀρ. 8: σελ. 3 ἀρ. 1. Αὐτ. V, 2 ἀρ. 1, 2, 5, 7, 8.

2 [Nün F. A. Neugebauer, Die gr. Bronzen... Berlin 1951, σελ. 18 ἀρ. 10, πίν. 12]

γνώμη ότι ο λεγόμενος Φειδίας κατά την παρά τῷ Ampelius, Liber memorialis 8, φερομένην παροραθεῖσαν δὲ μέχρι τοῦδε παράδοσιν εἶναι ὁ Δαίδαλος (*in quo clipeo medio Daedali est imago ita collocata, quam si quis imaginem a clipeo velit tollere perit totum opus, solvitur enim signum*), τότε δὲ ὁ ὡς Περικλῆς φερόμενος ἐπὶ τῆς ἀσπίδος στρατηγὸς εἶναι κατὰ τὸν Schweitzer ὁ ἐξάδελφος τοῦ Δαιδάλου ἤρως *Θησεύς*, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμως οὐδὲν λέγει ὁ Ampelius. Ἡ πηγὴ τοῦ Ampelius θεωρεῖται Ἀλεξανδρεωτική (H. von Rohden, De mundi miraculis quaestiones selectae. Diss. Bonn 1875).

Ἡ παρά τῷ Ἀμπελίῳ πληροφορία ἀντὶ τῆς ἐκμηδενίσου τὴν παρά τῷ Πλουτάρχῳ Περικλ. 31 καὶ ἄλλοις συγγραφεῦσι φερομένην εἶδησιν περὶ τοῦ Φειδίου καὶ τοῦ Περικλέους ἐπὶ τῆς ἀσπίδος (πρβ. Overbeck, SQ 668-674), τοῦναντίον ἐνισχύει αὐτήν. Λέγεται δὲ καὶ ὁ B. Schweitzer ὅτι δὲν εἶναι ἀδύνατον ὁ Φειδίας νὰ προσέδωκεν ἀνεπιγνώστως (unbewusst) τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ εἰς τὴν μορφήν τοῦ Δαιδάλου. Οὐχὶ ἀνεπιγνώστως, ἀλλ' ἐν πλήρει ἐπιγνώσει, νομίζω, ἔπραξε τοῦτο ὁ Φειδίας, ὅπως οὐχὶ ἀνεπιγνώστως θὰ ἔπραξε τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὴν μορφήν τοῦ Θησεῦς διατυπῶν τοῦτον ὡς Περικλέα. Τὴν δὲ λαθραίαν τρόπον τινὰ ὑπεισαγωγὴν τῆς ἰδίας φυσιογνωμίας εἰς τὴν μορφήν τοῦ Δαιδάλου ὡς καὶ τῆς φυσιογνωμίας τοῦ Περικλέους εἰς τὴν τοῦ Θησεῦς, μαρτυρεῖ τὸ χωρίον τοῦ Δίωνος τοῦ Χρυσοστόμου, Λόγοι, 12, 6 p. 373 (Overbeck, SQ ἀρ. 668), καθ' ὃ *Περικλέα δὲ καὶ αὐτὸν λαθῶν ἐποίησεν* (Φειδίας), *ὡς φασιν, ἐπὶ τῆς ἀσπίδος*. Ἡ λέξις *λαθῶν* τοῦ Δίωνος δηλοῖ προφανῶς ὅτι εἰς ἄλλων προσώπων παραστάσεις δηλ. τοῦ Δαιδάλου καὶ τοῦ Θησεῦς ὑπεισήγαγε τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ ἑαυτοῦ καὶ τοῦ Περικλέους.

Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι μόνον τίς παρίστατο ἐπισήμως, ἀλλὰ τίνας λανθάνοντως παρέστησεν ὁ Φειδίας. Τὸ δεύτερον δὲ τοῦτο ἀπέβη οὕτω σημαντικόν, ὥστε ἐπεσκίασε τὴν ἐπίσημον ὀνομασίαν τῶν προσώπων, τὴν διασωθεῖσαν ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ Ἀμπελίου, καὶ κατέκτησε τὴν φιλολογικὴν παράδοσιν, μεταξὺ τῆς ὁποίας εὐρίσκεται ὁ Ψευδοαριστοτέλης, Περὶ κόσμου πραγματεία 6 p. 399 B καὶ Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων 155 (=Overbeck, SQ 669), συμφωνῶν πρὸς τὸ δεύτερον μέρος τῆς εἰδήσεως τοῦ Ἀμπελίου ὡς πρὸς τὴν συνδετικὴν τοῦ συνόλου σημασίαν τῆς εἰκόνος.

Τὸ ζήτημα ἀνεκίνησεν ὁ B. Schweitzer ἐν τῷ μονοσελίδῳ *Winckelmannsblatt* τοῦ ἀρχαιολογικοῦ φροντιστηρίου τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας τοῦ 1939, προαγγέλλει δὲ ἐκτενεστέραν περὶ τοῦ πράγματος διάληψιν ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Σαξονικῆς Ἀκαδημίας¹.

Κατὰ τὰ προειρημένα ἐγὼ τοῦλάχιστον νομίζω ὅτι ἢ περὶ τοῦ Φειδίου καὶ τοῦ Περικλέους ἀρχαία παράδοσις δὲν ἐσχηματίσθη ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων ἐξηγητῶν, ἀλλ' ἐγεννήθη ἐξ αὐτῆς τῆς πράξεως τοῦ Φειδίου εὐθύς μετὰ τὴν ποίησιν τοῦ ἀγάλματος τῆς Παρθένου, ἐξέκρουσε δὲ τὰ ὀνόματα τῶν παριστωμένων μυθικῶν προσώπων.

Ἐπανερχόμενος εἰς τὸ ζήτημα τῆς μετὰ θείων συμβόλων παραστάσεως θνητῶν ἀναφέρω ὅτι καὶ περὶ τοῦ τυράννου τῆς Ἡρακλείας Κλεάρχου (363-352), ὅστις ἤτο

¹ [Nün B. Schweitzer, Studien zur Entstehung des Porträts bei den Griechen (=Berichte u. Verh. Sächs. Akad. 1939, 4 Heft) σελ. 58 κ.έ.]

μαθητής τοῦ Ἴσοκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος, παραδίδεται ὅτι συνήθιζε νὰ ἐμφανίζηται φέρον κεραυνὸν ὡς Ζεὺς, εἰς ἓνα δὲ τῶν υἱῶν αὐτοῦ ἔδωκε τὸ ὄνομα Κεραυνός: Πλούταρχος, Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς Π 5 (= Ἡθικά p. 338 B, Βερναρδ. Π 437): *Καίτοι τί ἂν περὶ τούτων λέγοι τις, οἷς ἐξῆν δι' Ἀλέξανδρον μέγα φρονεῖν, ὅπου καὶ Κλέαρχος Ἡρακλείας τύραννος γενόμενος σκηπτὸν ἐφόρει, καὶ τῶν υἱῶν ἓνα Κεραυνὸν ὠνόμασε; Ἐκεῖ δὲ διηγεῖται ὁ Πλούταρχος ὅτι καὶ ὁ Κλεῖτος ἐν Ἀμοργῷ τρεῖς ἢ τέσσαρας Ἑλληνικὰς ἀνατρέφας τριήρεις Ποσειδῶν ἀνηγορεύθη καὶ τρία ἰναν ἐφόρει¹.*

Καὶ ὁ Δημήτριος Καταιβάτης καλούμενος ἐπήκουε, καὶ πρόσβεις πρὸς αὐτὸν οὐκ ἔπεμπον, ἀλλὰ θεωροὺς αἱ πόλεις, καὶ τὰς ἀποκρίσεις χρησμοῦς προσηγόρευον (αὐτ. 338 A).

Περὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου² εἶναι βεβαίως γνωστὸν ὅτι ὡς υἱὸν τοῦ Διὸς προέβαλλεν ἑαυτὸν ἤδη ἀρχομένης τῆς Μικρασιατικῆς ἐκστρατείας διὰ τὴν συγγένειαν πρὸς τὸν Ἡρακλέα καὶ διὰ τὴν ἀναπτυχθεῖσαν ἐν ἑαυτῷ πίστιν περὶ ἐκτάκτου καὶ θείας ἀποστολῆς τῆς βασιλείας αὐτοῦ, ἣτις καθιερώθη διὰ τῆς εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἄμμωνος ἐπισκέψεως. Ἐν δὲ τῶν περιφρήμων ζωγραφικῶν ἔργων τοῦ Ἀπελλοῦ, ἀμειψθὲν ὑπὸ τοῦ βασιλέως δι' εἴκοσι χρυσοῦ ταλάντων (Cicer. in Verr. IV 60. 135. Plin. NH 35, 92) καὶ εὕρισκόμενον ἐν τῷ Ἀρτεμισίῳ τῆς Ἐφέσου, παρίστανε τὸν Μ. Ἀλέξανδρον ἔχοντα ἐν τῇ χειρὶ τὸν κεραυνόν: *Pinxit et Alexandrum Magnum fulmen tenentem, in templo Ephesiae Dianae viginti talentis auri. Digiti eminere videntur et fulmen extra tabulam esse* e.t.c. (Plinius).

Περὶ τῆς ζωγραφίας ταύτης ὁ Πλούταρχος περὶ τῆς Ἀλεξ. τύχης Π 2 (= Ἡθικά 335 A, Βερναρδ. Π 429) λέγει: *ὧν ὁ μὲν (Ἀπελλῆς) ἔγραψε τὸν κεραυνοφόρον οὕτως ἑναργῶς καὶ κεκραμένως, ὥστε λέγειν, ὅτι δυεῖν Ἀλεξάνδρων ὁ μὲν Φιλίππου γέγονεν ἀνίκητος, ὁ δ' Ἀπελλοῦ ἀμίμητος³.*

1 Περὶ τῆς σημασίας τῆς ναυμαχίας ταύτης καὶ περὶ αὐτοῦ τοῦ Κλεῖτου, ὅστις ἐπωνομάζετο «Λευκός» ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν γνωστὸν ἄλλον Κλεῖτον τὸν ἐπωνομαζόμενον «Μέλανα» βλέπε Berne II 209 ἀρ. 428 μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας. Ἐγεννήθη περὶ τὸ 380, ἀπέθανε δὲ τῷ 317 περίπου διακριθεὶς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ὡς ναύαρχος.

Περὶ τῆς παρὰ τὴν Ἀμοργὸν ναυμαχίας, καθ' ἣν ἠττήθησαν οἱ Ἀθηναῖοι ὑπὸ τὸν ναύαρχον Εὐετίανα (IG II² 505, 19=Dittenb. Syll.³ 346, 17) πληροφορεῖ ὁ Διόδωρος XVIII, 15, 8, 9, παρὰ τῷ ὁποίῳ ὁ Ἀθηναῖος ναύαρχος παρεφθάρη εἰς Ἡετίανα. Πρβ. καὶ Beloch III 1, 76, 1. Τὴν χρονολογίαν ἐπὶ Κηφισοδώρου ἄρχοντος (323/2) παρέχει τὸ Πάριον Χρονικόν (Jacoby, *Magnum Parium* 125). Ὅτι δὲ ἡ ὑπὸ τοῦ Πλούταρχου ἐνθ. ἀνωτ. ἀναφερομένη ναυμαχία εἶναι αὕτη, ἤκασεν ὁ Droysen, *Geschichte des Hellenismus* II² 1, 68 (Πρβ. RE² XI, 666 ἀρ. 10), ἐκυρώθη δὲ ἡ εἰκασία αὕτη ἐκ τοῦ Παρίου Χρονικοῦ II § 9: *καὶ ἀπὸ τῆς ναυμαχίας τῆς γενομένης Μακεδόσιν πρὸς Ἀθηναίους περὶ Ἀμοργὸν ἦν ἐνίκων Μακεδόνες, ἔτη ΠΠΙΙΙ, ἄρχοντος Ἀθήνησιν Κηφισοδώρου, Jacoby αὐτόθι 125 § IX. Τὴν περὶ τὴν Ἀμοργὸν ναυμαχίαν ἄνευ μνείας τοῦ Κλεῖτου ἀναφέρει ὁ*

Πλούταρχος καὶ ἐν β. Δημητρίου 11, 3 καὶ Πολιτ. παραγγ. 3 (= Ἡθικά p. 399 f) περὶ τοῦ Στρατοκλέους. Τὸ ὄνομα τοῦ Κλεῖτου δὲν διεσώθη οὔτε ἐν τῷ Παρ. Χρονικῷ οὔτε ἐν ταῖς Ἀττικαῖς ἐπιγραφαῖς πλὴν τῆς IG CIA II 271 [= IG II 1(1) 506] στ. 12 ὅπου τὰ λείψανα ΚΛΓΙ ὁ Wilhelm συμπληροῖ: «Κλεῖτος» σχετίζων οὕτω καὶ τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην πρὸς τὸν Λαμιακὸν πόλεμον.

2 [Ἐξ ἰδιαίτερου δελτίου] Αἰλ. Ποικίλη Ἰστ 5, 12: *οὐ δύναμαι δὲ Ἀθηναίων μὴ οὐ φιλεῖν ταῦτα. Ἐκκλησίας οὖσης Ἀθηναίους παρελθὼν ὁ Δημάδης ἐψηφίσατο θεὸν τὸν Ἀλέξανδρον τριακαίδεκατον, τῆς δὲ ἀσεβείας ὁ δῆμος τὸ ὑπερβάλλον μὴ ἐνεγκὼν ζημίαν εἰμιήσατο τῷ Δημάδῃ ταλάντων ἑκατόν, ὅτι θνητὸν αὐτὸν δὴ τὸν Ἀλέξανδρον ὄντα ἐνέγραψε τοῖς Ὀλυμπίοις.*

3 Πρβ. Sellers - Strong, *Pliny's Chapters on the History of Art* σελ. 128. H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopograph. Grundlage* (1926) I 94 ἔ. II 53 ἀρ. 99 μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.

Περὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχῆς τῆς ἀποθεώσεως ἐπιφανῶν ἀνδρῶν καὶ βασιλέων διέλαβε συνοπτικῶς ἤδη τῷ 1890 ὁ Abbé Emille Beurlier ἐν *De divinis honoribus quos acceperunt Alexander et successores eius* σελ. 1 ἔ. (περὶ τῶν πρὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου χρόνων), ἀναφε-

Ἄλλα καὶ περὶ τοῦ Φιλίππου τοῦ Β' παραδίδεται ὅτι κατὰ τοὺς γάμους τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ Κλεοπάτρας¹ μετὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Νεοπτολέμου τῆς Ἡπείρου, τοὺς τελεσθέντας ἐν Ἐδέσῃ τῷ 336, ὅτε καὶ ἐδολοφονήθη ὁ Φίλιππος ὑπὸ τοῦ Πανσανίου, τὸ ἄγαλμα τοῦ βασιλέως Φιλίππου περιήχθη ἐν τῇ πομπῇ τῶν ἀγαλμάτων τῶν δώδεκα θεῶν.

Ἴδου δὲ πῶς περιγράφει ταῦτα ὁ Λιόδωρος XVI 92, 5: *... ἅμα δ' ἡμέρα τῆς πομπῆς γινομένης σὺν ταῖς ἄλλαις ταῖς μεγαλοπρεπέσι κατασκευαῖς εἶδωλα τῶν δώδεκα θεῶν ἐπόμπενσε ταῖς τε δημιουργίαις περιτιῶς εἰργασμένα καὶ τῇ λαμπρότητι τοῦ πλούτου θαυμαστικῶς κεκοσμημένα σὺν δὲ τούτοις αὐτοῦ τοῦ Φιλίππου τρισκαίδεκατον ἐπόμπενσε θεοπρεπὲς εἶδωλον, σύνθηρον ἑαυτὸν ἀποδεικνύντος τοῦ βασιλέως τοῖς δώδεκα θεοῖς.* (Πρβ. καὶ Ἰουστίνον IX, 6, 1. XIII, 6, 4).

Ἦδη δὲ πρότερον ὁ Ἰσοκράτης ἐν ἐπιστολῇ πρὸς Φίλιππον ἔγραφε (Ἰσοκράτους, Λόγοι II σ. 253 § 5 ἔκδ. Benseler - Blass 1927): *Ἦγοῦ δὲ τόθ' ἔξιν ἀνυπερβλητον αὐτήν (δηλ. τὴν δόξαν) καὶ τῶν σοὶ πεπραγμένων ἀξίαν, ὅταν τοὺς μὲν βαρβάρους ἀναγκάσης εἰλωτεύειν τοῖς Ἕλλησι πλὴν τῶν σοὶ συναγωνισαμένων, τὸν δὲ βασιλέα τὸν νῦν μέγαν προσαγορευόμενον ποιήσης τοῦτο πράττειν, ὅτι ἂν σὺ προστάτης. Οὐδὲν γὰρ ἔσται λοιπὸν ἔτι πλὴν θεὸν γενέσθαι.*

Περὶ τοῦ Φιλίππου ὡσαύτως γινώσκουμεν ὅτι οἱ ἐν Ἐφέσῳ φίλοι αὐτοῦ ἀνίδρυσαν τὸ ἄγαλμα αὐτοῦ ἐν τῷ Ἀρτεμισίῳ καὶ ἀπένειμαν αὐτῷ θείας τιμᾶς, Ἀρριανός, Ἀνάβ. 1, 17, 11: *Ὁ δὲ δῆμος ὁ τῶν Ἐφεσίων, ὡς ἀφηρέθη αὐτοῖς ὁ ἀπὸ ὀλίγων φόβος, τοὺς τε Μέμνονα ἐπαγομένους... καὶ τοὺς τὴν εἰκόνα τὴν Φιλίππου τὴν ἐν τῷ ἱερῷ καταβαλόντας... ὄρησαν ἀποκτεῖναι.*

Ὁρθῶς δὲ παρατηρεῖ ὁ Arnaldo Momigliano, Filippo il Macedone (1934) 176 ὅτι ὁ εἰκονικὸς οὗτος ἀνδριὰς τοῦ Φιλίππου δὲν ἦτο ἀπλοῦν ἀνάθημα, ἀλλ' ἐδήλου τὴν ἀνύψωσιν τοῦ Φιλίππου εἰς τὴν περιωπὴν τοῦ «συννάου». Ἀπλοῦν ἀναθηματικὸν ἄγαλμα θεωρεῖ τοῦτο ὁ Nock ἐν Harvard Studies of Classical Philology (XLI) 1930.

Ἔχομεν δὲ καὶ ἄλλα μαρτύρια τῆς εἰς τὸν Φίλιππον ἀποννηθείσης θείας λατρείας καὶ ἐν Ἀμφιπόλει καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς Ἀθήναις. Ὁ Ἀριστείδης ἐν Συμμαχικῷ Α' τῆς ἐκδόσεως Dindorf I p. 715 γράφει: *οὔτε γὰρ τῆς ἀξίας τῆς ὑμετέρας τοὺς ἔξω θαυμάζειν οὔθ' ὑπερβάλλουσθ' ἂν Ἀμφιπολίτας καὶ Πυδναίους, ὧν οἱ μὲν ἔθνον ὡς θεῶν, οἱ δὲ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ νεῶν εἶχον δεικνύναι.*

ρόμενος μόνον παρὰ τῷ W. Baeye, De Macedonum sacris σ. 229.

Μετὰ τοῦτον πρβ. Ed. Meyer, Kl. Schriften I 304 ἐξ ἀφορμῆς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἐν συντομίᾳ, ἐκ τῆς αὐτῆς δὲ ἀφορμῆς ὁ H. Berve ἐνθ. ἄνωτ., ἰδίᾳ δὲ ὁ Wilcken ἐν SB. Preuss. Akad. 1928 XXX. 1930 X, ὁ H. Lamer ἐν Klio 24 (1931), ὁ C. F. Lehmann-Haupt, Klio 24 (1931) ὁ H. Berve ἐν Gnomon 1929, 371, ὁ Wilcken, Alexander d. Gr. (1931) 104. 115 128. 196. 198. [Ἐξ ἰδιαίτερου δελτίου], Taylor, Divinity of the Roman Emperor, Amer. Philolog. Assoc. Philol. Mon. I. Middletown. Conn. 1931, σ. 6-28. P-W,

R E Suppl. IV 806-810 (Herzog - Hauser). Bickerman, Institutions des Séleucides (Haut Commiss. de la Rép. franç. en Syrie et au Liban, Serv. des Ant. Biblioth. archéol. et hist. XXVI, Paris 1938) σελ. 253-254. [Πρβλ. καὶ τὴν βιβλιογραφίαν H. Bengston, Griech. Geschichte (1950) σελ. 241 σημ. 1, σελ. 332 σημ. 4 καὶ σελ. 333 σημ. 1.]

Ἰ Οἱ γάμοι αὐτοῦ τοῦ Φιλίππου μετὰ τῆς νεαρᾶς Κλεοπάτρας, ἀνεπιμᾶς τοῦ Ἀττάλου καὶ γόνου οἴκου εὐγενῶν τῆς Μακεδονίας, ἐγένοντο τῷ 337 π. Χ., Berve II 213 ἀρ. 434.

Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου μανθάνομεν ὅτι ἤδη πρὸ τοῦ Φιλίππου ὑπῆρχεν ἐν Πύδνῃ ναὸς τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Ἀμύντου, τοῦτο δὲ μαρτυροῦσι καὶ τὰ ἀρχαῖα σχόλια εἰς Δημοσθένους I 5 p. 44 Dindorf - Blass καλοῦντα τὸ ἱερὸν Ἀμύντειον.

Ὁ Berve, Alexanderreich I 97 σημ. 1 δέχεται ὅτι θεῖται τιμαὶ ἀπενέμοντο εἰς τοὺς ἀποθανόντας Μακεδόνας βασιλεῖς (Σχόλ. εἰς Δημοσθ. Ὀλυμπ. I 10, 20), οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τοὺς ζῶντας παρὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀριστείδου· πρβ. ἤδη πρότερον Baege, De Macedonia sacris 208.

Περὶ τῶν Ἀθηνῶν μαρτυρεῖ τὸ πρῶγμα ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρ. ἐν Προιτροπικῶ IV 54, 5 σ. 42 ἐκδ. Stählin γράφων: *nῦν μὲν τὸν Μακεδόνα τὸν ἐκ Πέλλης τὸν Ἀμύντου Φίλιππον ἐν Κυνοσάργει νομοθετοῦντες προσκυνεῖν.*

Ἄλλὰ μήπως καὶ τὸ Φιλίππειον ἰδρυθὲν ἐντὸς αὐτῆς τῆς ἱερᾶς Ἀλτεως τῆς Ὀλυμπίας, οὐχὶ μακρὰν δὲ τοῦ Ἡραίου καὶ τοῦ μεγάλου βωμοῦ, εἴτε τοῦτο εἶναι ἀνάθημα εἴτε εἶδος θησαυροῦ εἴτε καὶ ἥρωον, δὲν μαρτυρεῖ περὶ ἰσοθέων τιμῶν πρὸς τὴν οἰκογένειαν τοῦ Φιλίππου, κατ' ἐξοχὴν δὲ πρὸς αὐτόν, τοῦ ὁποίου καὶ τὸ ὄνομα φέρει; Ὁ Πausanias V 20, 9 - 10 καλεῖ τὸ Φιλίππειον ἀπλῶς οἶκημα¹.

Περὶ τῶν εἰς τὸν τάφον τοῦ Ἡφαιστίωνος ἐναγισμῶν καὶ ἥρωικῶν, σχεδὸν ἰσοθέων, τιμῶν καὶ ἄλλων θυσιῶν προσενεχθεισῶν αὐτῶ παρὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου μανθάνομεν παρὰ τοῦ Ἀρριανοῦ VII, 14, 7. 10 - VII, 23, 6 ἐ. - Πλουτάρχου Ἀλεξ. 72 - Διοδώρου XVII, 115 καὶ Ἰουστίνου XII, 12, 12 καὶ Λουκ., Περὶ τοῦ μὴ ὄφδ. πιστ. διαβολῆ 17 (3, 141 Sommerbrodt). - *Τοῦ δὲ πένθους παρηγορία τῷ πολέμῳ χρώμενος, ὠσπερ ἐπὶ θήραν καὶ κνηγέσιον ἀνθρώπων ἐξῆλθε... πάντας ἠβηδὸν ἀποσφάτιων. Τοῦτο δὲ Ἡφαιστίωνος ἐναγισμὸς ἐκαλεῖτο λέγει ὁ Πλουτάρχος ἑ.ἀ. περὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Πρβ. Baege, De Maced. sacr. 211.*

Ὡσαύτως προκειμένου περὶ ἀρχαιοτέρων χρόνων παραδίδεται περὶ τοῦ Λυσάνδρου ὅτι ὑπὸ τῶν ἀριστοκρατικῶν τῆς Σάμου, τοὺς ὁποίους κατήγαγεν οὗτος ἀπὸ τῆς ἐξορίας τῷ 404, ἐλατρεύθη ὡς θεὸς ἢ ἥρωος διὰ βωμῶν καὶ παιάνων καὶ ἐπωνύμων αὐτοῦ ἀγώνων, αὐτῶν τῶν Ἡραίων μετονομασθέντων Λυσανδρείων, ἀνδριάς δ' αὐτοῦ ἀνετέθη ὑπ' αὐτῶν εἰς Ὀλυμπίαν. Εἶναι δὲ ὁ Λύσανδρος ὁ πρῶτος, ὅστις ζῶν ἐτιμήθη ὡς θεὸς ἢ ἥρωος: Πλουτάρχ. Λύσανδρος 18. Ἡσύχιος ἐν λ. Λυσάνδρεια. Πausan. VI 3, 14. X 9, 7. Πλουτ. Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν 8 (= Ἡθικά 397 F, Βερν. III σ. 36). Dittenb., Syll.³ I 115. Kahrstedt, RE² XIII 2505, 21.

Ὁ Πλούταρχος (Λύσανδρος 18, 3 ἐ.) λέγει: *Πρώτῳ μὲν γάρ, ὡς ἱστορεῖ Δοῦρις, Ἑλλήνων ἐκείνῳ βωμοὺς αἱ πόλεις ἀνέστησαν ὡς θεῷ καὶ θυσίας ἔθυσαν, εἰς πρῶτον δὲ παιᾶνες ἤσθησαν, ὧν ἐνὸς ἀρχὴν ἀπομνημονεύουσι τοιάνδε:*

*Τὸν Ἑλλάδος ἀγαθέας
στραταγὸν ἀπ' ἐθουχόρου
Σπάρτας ὑμνήσομεν, ὦ,
ἰὴ Παίαν'*

Σάμιοι δὲ τὰ παρ' αὐτοῖς Ἡραῖα Λυσάνδρεια καλεῖν ἐψηφίσαντο¹.

¹ [Περὶ τοῦ Φιλίππειου βλ. νῦν, F. Robert. Thymélé σελ. 402 κέ. καὶ σποράδην καὶ Olympische Forschungen I σελ. 1 κέ. (Schleif-Zschiezschmann).]

Εἰς τοὺς μνημονευθέντας δύναται νὰ προστεθῆ καὶ ὁ Εὐφρων ὁ Σικυώνιος ὅστις, φονευθεὶς τῷ 366 ὑπὸ τῶν Θηβαίων, ἀπῆλυσεν ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ ἡρωικῶν τιμῶν (Ξενοφ. Ἑλλην. VII 3, 12).

Ἄλλὰ καὶ ὁ Τιμολέων ἀναφέρεται ὡς ὁμοίως τιμηθεὶς ὑπὸ τῶν Συρακοσίων ἐν τε τῇ ζωῇ καὶ μετὰ θάνατον: Πλουτάρχ. Τιμολέων 38 ἐ. Corn. Nepos, Timol. 3-5. Διόδωρος, XVI 90. Beloch, Griech. Gesch. III, 1, 592.

Περὶ τοῦ Βίαντος τοῦ Πριηνέως, ἀκμάσαντος περὶ τὸ 550 π.Χ., ἱστορεῖται ὅτι οἱ συμπολίται αὐτοῦ τιμῶντες τὸν πρακτικὸν αὐτὸν νοῦν, τὴν μετριοπάθειαν καὶ τὴν δικαιοσύνην ἵδρυσαν εἰς μνήμην αὐτοῦ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ *ιερόν*, ὀνομασθὲν *Τευτάμειον*, ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ πατρὸς τοῦ Βίαντος Τευτάμου ἢ Τευτάμεω. Πρβ. Σάτυρον παρὰ Διογένηι Λαερτίῳ 1, 5 ἀρ. 1. Δημήτρ. Φαληρέα παρὰ Στοβαίῳ Ἄνθολ. 3, 79, ζ: *Βίας Τευταμίδης Πριηνεὺς ἔφη...*

Παραδίδεται δὲ καὶ περὶ τῶν Σπαρτιατῶν ὅτι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ σοφοῦ Χίλωνος (περὶ τὸ 550 π.Χ.) ἵδρυσαν ἡρώων εἰς αὐτόν, Πausan. III, 16, 4: *Ἰόνι δὲ ὡς ἐπὶ τὰς πύλας ἀπὸ τοῦ Χιῶνος* (δηλ. τοῦ ἐργαστηρίου ἐν τῷ ὁποίῳ ὑφαίνετο ὁ χιτῶν τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος) *Χίλωνός ἐστιν ἡρώων τοῦ σοφοῦ νομιζομένου*.

Ἀναμιμνήσκω δὲ ὅτι καὶ ὁ Σοφοκλῆς ἐτιμήθη μετὰ θάνατον ὡς ἥρωος *Δεξίων* ἐν ἰδίῳ ἡρώῳ, διότι ἐδέχθη ζῶν εἰς τὴν οἰκίαν αὐτοῦ τὸν Ἀσκληπιὸν καὶ ἵδρυσεν εἰς αὐτὸν βωμόν, ὡς ἀναφέρει τὸ Μ. Ἐτυμολογικὸν 256, 6 (πρβ. Roscher ML I, 1001, 24).

Περὶ τοῦ Λυκούργου λέγει ὁ Πausanίας, III 16, 6: *Λακεδαιμόνιοι δὲ καὶ Λυκούργῳ τῷ θεμέτῳ τοὺς νόμους οἶα δὴ θεῶ πεποιήκασιν καὶ τούτῳ ἱερόν*. Ἄλλὰ τὸν ναὸν τοῦτον εἶναι ζήτημα, ἂν ἀρμόζει νὰ προσθέσωμεν εἰς τὰ περὶ θνητῶν παραδείγματα διὰ τὰ περὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Λυκούργου ἀπορήματα.

Ἄξια προσοχῆς εἶναι καὶ ἡ εἶδησις περὶ τοῦ εἰς Πλάτωνα βωμοῦ ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ τῶν Ἀθηναίων. Τὸ πρᾶγμα συνάγεται κυρίως ἐκ τῆς πληροφορίας τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀπ. 673 (Rose), ὅτι ὁ Εὐδήμος ἵδρυσεν ἐν τῇ Πλατωνικῇ Ἀκαδημίᾳ βωμόν φιλίας ἥτοι αὐτοῦ τοῦ φιλοσόφου. Ὁ Ed. Meyer, Kl. Schr. 307 σημ., ὁμιλεῖ γενικῶς περὶ βωμοῦ εἰς Πλάτωνα, ἵδρυθέντος ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἄνευ παραθέσεως πηγῆς τινος ἀρχαίας, πρόκειται δὲ ἐκεῖ προφανῶς περὶ τοῦ βωμοῦ τῆς Πλατωνικῆς φιλίας².

Γνωστὰ δὲ εἶναι καὶ αἱ τιμαὶ καὶ θυσίαι αἱ ἀπονεμηθεῖσαι εἰς τὸν ἀποθανόντα τῷ 422 π.Χ. Βρασίδα ν ὡς ἥρωα ὑπὸ τῶν Ἀμφιπολιτῶν, διότι οὗτος ἔσωσεν αὐτοὺς ἀποστήσας ἀπὸ τῶν Ἀθηναίων (Θουκυδ. V, 11 μετὰ τῶν ἀρχαίων σχολίων. Ἀριστ. Ἠθικὰ Νικομ. 5, 10 σ. 1134 b 23.— Ἀριστείδης 12, 85 (1, 141 Dindorf). Βλ. καὶ Baege, De Maced. sacr. 209. Περὶ τοῦ ἐν Σπάρτῃ κενοῦ τάφου τοῦ Βρασίδα Πausan. III, 14, 1. Sam Wide, Lakon. Kulte σ. 358).

1 [Ἐξ ἰδιαιτ. δελτίου]. M. Hammond, Hellenistic influences on the Structure of the Augustum Principate (Amer. Academy Rome, Memoirs XVII, 1940) σελ. 5 σημ. 40. [πρβ. καὶ M. P. Nilsson, Gesch. d. gr.

Religion II (1950) σελ. 132 κέ. καὶ Bengtson, ἔδ. 241 σημ. 1.]

2 [πρβ. τὴν βιβλ. παρὰ M. P. Nilsson, αὐτ. II σ. 132 σημ. 1.]

Δὲν ἀναφέρεται συνήθως ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐν ταῖς τοιαύταις ἀναγραφαῖς ὅτι καὶ ὁ μέγας Ἴπποκράτης (460 - 370 περίπου π.Χ.) θείων ἀπήλαυε τιμῶν.

Ὁ Πλίνιος ΝΗ. 7, 123 ἀναφέρει ὅτι *pestilentiam praedixit discipulosque ad auxiliandum circa urbes dimisit, quod ob meritum honores illi quos Herculi decrevit Graecia.*

Ἐν δὲ τῷ βίῳ Ἴπποκράτους σ. 450, 452 τῆς ἐκδόσεως Westermann λέγεται ῥητῶς ὅτι ἐν Κῶ καὶ ἐν Ἀθήναις ἀπενέμοντο αὐτῷ τακταὶ θυσίαι.

Ἐκ τῶν μνημονευθέντων ἀνωτέρω παραδειγμάτων τὰ πρὸς τὸ προκείμενον ζήτημα σχετιζόμενα καὶ σαφῶς μαρτυροῦντα χρῆσιν θείων συμβόλων ἐν χειρὶ θνητῶν εἶναι τὸ τοῦ τυράννου τῆς Ἡρακλείας Κλεάρχου (363 - 352) κεραινοφοροῦντος, τὸ τοῦ Κλείτου, ἀναγορευθέντος Ποσειδῶνος καὶ περιφερομένου μετὰ τριαίνης μετὰ τὴν παρὰ τὴν Ἀμοργὸν ναυτικὴν νίκην...

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ